

приноси

Рагмила Павићевић-Појовић

ЗВОНО

С осврћом на жичка звона

„ ... а на цркви грунуше звона на јутрење.
Громко се разлеже кроз тihu ноћ,
и потреса се душа хришћанска.
И као талас сухо грање, тако њихов звук односи
бољу и печал, кида узе таштине,
а скрушена душа разговара се с небом...”
Лаза Лазаревић

Када се огласи звоно, било које, велико или мало, школско, кирицијско, бродско, судско, звоно као музички инструмент у неким партитурама, да композицији да изузетност, а посебно звоно са цркве, у сваком човеку буди посебна осећања. Можда је то страх или ишчекивање, можда радозналост, осећање да наступа свечани чин молитве, али никада равнодушност.

Звук звона за човека просто је исконска навика, несвесно преносена генерацијама. Звоно и звук у нераскидивој су вези. Реч „звоно” увек асоцира на звук, а и назив му је код већине народа изведен из речи која означава звук, глас или јеку. Словенски народи су, на пример, у свом прајезику имали реч „свон” (за звук) као у санскриту. Трансформацијом језика, у старословенском изговору настала је реч „звон”. Код једног броја романских народа реч „звоно” је настала по

називу римске провинције Кампане, богате квалитетним бакром од кога су почела да се лију прва звона за црквену употребу.

Најстарија звона, за која се зна, припадала су старим цивилизацијама разних религија. Употребљавали су их Феничани, Персијанци, Вавилонци, стара Грчка и Рим. Имао их је и древни јеврејски народ. У *Стиаром завету* се помињу мала, златна звона на одеждама свештеника „да се чује глас, кад улази у светињу пред Господа”. Златна звона се и сада поштују у будистичкој религији. Њихов звук се поистовећује са божанским гласом. Отуда су пагоде, посебно на Тибету, богато окићене разноликим и разнозвучним звонима.

У хришћанство, звоно је у употребу ушло релативно касно, чак неколико векова после Христовог рођења, због великог отпора Римске империје према новој вери и због прогона верника. Тек од цара Константина, који је признао и прихватио хришћанство као званичну веру, почиње градња храмова и јавно позивање на молитву, али још увек не звоном, већ дувачким инструментима, као што су труба и рог, као и лупањем у била и клепала. Употребљавале су се и звечке чији је звук најсличнији звуку звона.

А у VI веку почиње ливење црквених звона. Као њихов творац помиње се бискуп Паолин из Ноле у Кампани. Врло је вероватно да је бискуп Паолин увео звона у црквену употребу, али, наравно, није их он пронашао, како се то тврди у кампанологији, науци о звонима, која је установљена на Западу.

Звук звона у цркви је првобитно имао исти циљ као и у ритуалним паганским обредима. Он је штитио од болести, урока, непогода и свих злих сила које су угрожавале живот и опстанак човека. На једном звону Саборне цркве у Женеви постоји стари латински натпис који у преводу гласи: „прогоним чуму, изгоним демоне”.

У разним религијама, па и у хришћанству, али ван цркве, задржало се понешто од тог ритуалног паганског звоњења, међутим, изгубивши првобитно значење, остало је да траје само као обичај. То су покладне поворке звончара у Истри, Јеремијини звончићи који штите од змија код нас, па звончићи Цанаиста у Индији који њима штите друге од себе итд.

Од употребе првих црквених звона на Западу, па до њихове појаве у Византији, прошло је три века. Научници који су се бавили историјом цркве, па и звона као њеног саставног дела, помињу млетачког дужда Патриција као првог дародавца византијских звона. Заправо, дужд је 865. године поклатио цару Михајилу III дванаест звона, а овај их је поставио на посебну кулу поред цркве Св. Софије у Цариграду. Тако почињу и цркве у Источном царству да употребљавају звона која ће све више значити хришћанима, а посебно у бурним временима средњег века. Али, иако су звона постала саставни део молитве, она никада нису потпуно потиснула употребу клепала. Клепала се и сада

употребљавају у одређеним приликама. Од Великог петка до Васкрса звоно се не оглашава, већ се користе клепала у знак велике хришћанске жалости, а звонима се означава њен крај. Она тада „бију на радост” у знак ускрснућа Христовог. У Хиландару, иако има осам звона само у једном „систему”, која могу да постигну читаву скалу тонова, у оквиру манастирског круга за сва обавештења, упозорења и позиве на молитве и сада се употребљавају клепала.

Сматра се да су српске земље звоно прихватиле из Византије, а као доказ се наводи *Сѣугенички ѿиѿик* који је свети Сава превео са грчког и у коме се помиње, уз „меденије клепала”, и звоно. Али, чини се необичним да за манастир Жичу, задужбину Стефанову, чију је градњу свети Сава пратио, боравећи у Студеници, и која је 1219. године постала седиште прве Српске архиепископије, нема података о звонима. Не помињу се ни при свечаном чину крунисања Стефана Првовенчаног, првог српског краља. Монах Теодосије набраја дарове којима је првовенчани краљ даривао цркву: „иконама светим, свећњацима и завесама и свим светим сасудама да је сваки видев помислио да је земаљско небо”. Звона нема. Ни у свечаном чину, када свети Сава проглашава Арсенија за новог архимандрита Српске Цркве и када: „сва човечија бића која су била ту, све се увесели и духовно и телесно...”, опет се звона не помињу.

И касније, када епископ Данило помиње била и звона на Милутиновом гробу у Бањској, и када његов следбеник говори „о доброгласним звонима”, која је Данило наручио за пирг у Пећкој патријаршији, и када је време дубоко загазило у средњи век, и када се знају многи наручиоци и ливци звона намењених српским црквама и манастирима, о жичким звонима се не зна. А чини се сасвим реалним да их је Жича морала имати.

У периоду после Косовске битке, скоро све наше цркве и манастири су имали звона. Само једно звоно, за које се зна (нађено у Врањини на Скадру) има у натпису годину 1306. Сва остала припадају периоду после Косова: Родопова 1432, Гргурово 1440, Градачко 1454, ариљска, милешевска, па звона у Трноши и многа друга. Такође се зна да су сва звона XIV и XV века фино ливена, далеко надмашујући занатску обраду. Осим ктиторских натписа, година ливења и имена ливаца, звона из овог периода имала су често и ликовне представе светаца. Аутори текстова, који говоре о уметничком ливењу метала у средњем веку и занатима уопште, сматрају да су за израду ових звона морали бити ангажовани и врхунски уметници тог времена. Много мање података имамо о нашим ливцима. Тек о понеком (на пример, звонар Радоје). Наши први ливци су учили занат у Аустрији и Италији, земљама где је овај занат има веома дугу традицију, где је врло поштован и доведен скоро до савршенства.

Иначе, бити ливац звона, не значи само бити занатлија. То је нешто много више. То се граничи са уметношћу. Треба улити текстове дародаваца, треба извести наручену орнаментуку, а при томе, треба добити

звоно жељеног облика и жељеног звука. Тај звук сви очекују, и наручиоци, и ливци. Никада, док год се не чују први акорди, ливац није сигуран да је успео. И најмања грешка у калупу, у легури метала, у температури при ливењу, може да се одрази на звук. Може да се догоди и да звоно негде мало напрсне, а то је онда не само неуспео посао, већ се сматра и лошим знаком. Постоји једна изрека за глас дубоко несрећног човека: „...а глас му је као напукло звоно”. Глас без живота.

Ливење звона је многим уметницима била инспирација. Снимани су филмови, писани романи, песме. Инспирирани умећем ливења и лепотом звона, настали су ови Шилерови стихови, које наводимо у преводу и препеву проте Николе Косановића, из 1886. године у Плашком:

Вељу радост Бог ми даде!
Ка Данице звезде сјај,
Кад са туча љуска спаде,
Дивно л' трепти, погледај!

- - -

Па красна слика,
Дичи уметника.

Звона су, углавном, ливена у ливницама приморских градова, али се претпоставља да је било и наших путујућих ливаца, као, уосталом, и других путујућих занатлија. То, могло би се рећи, нагло ливење звона пред турским заузимањем српских земаља, може се тумачити чвршћим повезивањем народа уз цркву, као јединог упоришта одбране духовног и физичког бића. Звона нису више имала само богослужбену намену, већ су постала и симбол слободе. Уништавање звона од стране турске војске и турске власти био је знак потпуног ропства. Ломљењем, претапањем у топове, отимањем и продавањем у туђе земље, звона су брзо нестајала, а њихов звук је замро, као што су замирала и села и градови. Бацањем у бунаре, реке или закопавањем у земљу, српски народ се трудио да бар нека од њих очува. Понегде је то и успело.

Чим је стечена прва слобода (после Првог српског устанка), почело се са ливењем звона. По Карађорђевог налога, а под контролом Доситеја Обрадовића, у Трсту је изливено звоно за Саборну цркву још 1804. године. Године 1807. у Београду, у Доњем граду, почела је да ради прва тополивница и звоноливница, али како је слобода кратко трајала, тако је и цео овај посао био кратког века.

Ни у ослобођеној Србији кнеза Милоша, првих година није било звона на црквама, још се нису смела чути. Тек септембра 1820. године Хусеин паша, везир београдски, објавио је Хатишериф којим се одобрава богослужење по свим правилима православне цркве. Већ на Божић исте године чула су се прва звона у Шапцу и у Крагујевцу, а била су то ископана скривена звона, постављена на новосаграђене звонике.

Наредне године, 15. фебруара, у Београду на дрвену звонару поред Саборне цркве, уз велико народно славље постављена су три звона.

Поред организовања обнова порушених цркава, кнез Милош је имао велике заслуге и за постављање звона. Сам је наручио и платио неколико звона (Добриње, манастир Никоље, манастир Јован Бигорски и други).

Манастир Жича добија три звона 1860. године. Толико се зна. Бар за сада. Не знају се ни дародавци, ни ливци, а непозната је и даља судбина тих звона. Нестала су, вероватно, у Првом светском рату заједно са скоро свим српским звонима.

Запањујући је податак који говори са којом је педантношћу и систематичношћу Аустрија уништавала православна звона. У првој фази су аустријске власти издале наредбу свим црквеним општинама да пошаљу податке о звонима (димензије звона, тежина, када и где су ливена и да ли имају неку историјску вредност). Наредба је садржала и гаранцију да звона од историјске вредности неће бити одузета. Само у првом моменту је било тако. Већ крајем 1915. године донета је друга наредба да могу остати само она звона која имају историјску вредност, а чији је пречник 25 цм. Трећом наредбом, пред крај рата, скидана су сва звона редом. Само је незнатан број остао. Ова аустријска евиденција наших звона, на жалост, је и најпотпунија, а налази се, углавном, у бечком Архиву. Ми сами, добровољно, то никада нисмо урадили.

После Првог светског рата, наше цркве поново добијају звона (неке и по трећи пут), а ливнице се обнављају: Поповића ливница у Јагодини, Пантелића у Земуну, Димитријевића ливница и Војно-технички заводи у Крагујевцу, Христића ливница у Битољу...

Жича тада добија шест звона. У звонику се налазе четири звона смештена у два реда.

Западно звоно у доњем реду:

Има лучно раме са преломима и дугим крацима. Има само профилацију без орнамената. Висине је 55 цм, пречника 70 цм, дужина крака рамена износи 14 цм. Натпис на северној страни звона гласи:

1923 ГОДИНЕ
МОНАСТИРУ ЖИЧИ
О МИРОПОМАЗАЊУ
А ЗА СПОМЕН УЈЕДИЊЕЊА СРБА ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
ПОД ВЛАДОМ КРАЉА
АЛЕКСАНДРА 1.
ДРЖАВА И ЦРКВА

Натпис на јужној страни звона гласи:

ВОЈ. ТЕХ-ЗАВОДИ
КРАГУЈЕВАЦ 1923 Г.

Западно звоно у горњем реду:

Његова висина износи 67 цм, а пречник 90 цм. Звоно има раме благог лука и сасвим кратких кракова. Само је профилисано без декорације. Натпис на северној страни гласи:

1923 ГОДИНЕ
МАНАСТИРУ ЖИЧИ
О МИРОПОМАЗАЊУ
А ЗА СПОМЕН УЈЕДИЊЕЊА СРБА ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
ПОД ВЛАДОМ КРАЉА
АЛЕКСАНДРА 1.
ДРЖАВА И ЦРКВА

Натпис на јужној страни звона гласи:

ВОЈНО ТЕХНИЧКИ ЗАВОДИ
КРАГУЈЕВАЦ

Источно звоно у доњем реду:

Звоно је високо 44 цм, пречника је 64 цм, а дужина крака рамена износи 30 цм. Има четвртасто раме са дугим крацима. У горњој зони је фриз палмета. Натпис који иде у два реда око звона гласи:

ХАЦИ ЈЕЛЕНА ТОДОРОВИЋ
УЧИТЕЉИЦА У ПЕНЗИЈИ ИЗ ПАРАЋИНА
ПРИЛАЖЕ ОВО ЗВОНО МАНАСТИРУ СВ. ЖИЧИ
ЗА СПАСЕЊЕ 1938. Г. СВОЈЕ ДУШЕ И МИЛИХ ПОКОЈНИКА:
ОЦА ТОДОРА И МАЈКЕ СТАНЕ
СЕСТАРА: АНЂЕ, МИЛЕ И СТАКЕ.
БРАТА СРЕТЕНА И ЗЕТА МИЛОША.

На источној страни звона, између фриза палмета и натписа стоји:

ЛИВНИЦА
Ј. А. ПОПОВИЋ
ЈАГОДИНА

Источно звоно у горњем реду:

Има лучно раме са преломима и дугим крацима. Има само профилацију без орнамената. Висине је 55 цм, пречника 70 цм, дужина крака рамена износи 14 цм. Натпис на северној страни звона гласи:

1923 ГОДИНЕ
МАНАСТИРУ ЖИЧИ
О МИРОПОМАЗАЊУ
А ЗА СПОМЕН УЈЕДИЊЕЊА СРБА ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
ПОД ВЛАДОМ КРАЉА
АЛЕКСАНДРА 1.
ДРЖАВА И ЦРКВА

Натпис на јужној страни звона гласи:

ВОЈ. ТЕХ-ЗАВОДИ
КРАГУЈЕВАЦ 1923 Г.

Испред костурнице се налази пето звоно. Натпис на њему гласи:

СРБИ ИЗ ЧИКАГА
СВЕТОЈ ЖИЧИ
1937 ГОДИНЕ

Натпис који иде око звона гласи:

ЛИВНИЦА ЗВОНА СИНОВА СОТИРА ХРИСТИЋА БИТОЉ

У горњој зони је фриз са флоралним елементима. На звону је рељефна представа седеће фигуре на престолу са два анђела са стране.

Звоно на гробљу:

Садржи следећи натпис:

KID MCMXXII

Представа Голготе је урађена у плитком рељефу.

Седмо звоно које се налази на источној капији:

На њему нема никаквог натписа, спада у мала звона, али по свом облику, по распореду и облику ушица, могло би бити старије од осталих.

Звук и облик звона одвајкада је импресионирао уметнике разних профила, али и научнике. Чудесан звук звона, његова мелодичност, његов ехо и моћ вибрације, коју тај звук производи, поимани са аспекта народног схватања, су у неким модерним научним приступима често тумачени и научно доказивани. Физичари – акустичари тврде да је звук великог звона у стању да разбије градобитне облаке. Народ је веровао да га, уз звоњаву црквених звона, у време великих епидемија, молитва штити. А модерна наука тврди да је јак звук заиста у стању да заустави и да спречи болести које се преносе капљицама. (За пример се узима Москва која се у периоду велике епидемије куге спасила непрекидном звоњавом.)

За облик звона такође постоји неколико теорија. Кажу, звоно имитира небески свод, облик му је произишао из повећаног заобљеног металног клепала. А неки чак и верују да је то облик првих свемирских летилица које су пре неколико хиљада година слетеле на земљу.

Нека се што више грана науке баве проблемима звона. Нека што више песника буде опчињено његовим звуком. Нека се вајари и сликари баве његовим лепим обликом. А на нама је да звона чувамо. Да сачинимо прву евиденцију, да их штитимо као што се штите и друге реликвије у црквама, да у комплекснијем истраживачком раду буду укључени стручњаци разних профила (археолози, историчари, историчари уметности, етнологзи, физичари, али и црква). Нека нам то буде важан посао. Звона заслужују да добију своје право место међу осталим споменицима културе. Она то заиста јесу. *

* Посебну захвалности дугујем покојном Слободану Милеуснићу и Синоши Димитријевићу на свакој помоћи, а нарочито на помоћи при проналажењу литературе за овај рад, као и увиду у њихову личну документацију.